

УДК 378.017.92

<http://orcid.org/0000-0001-6313-2279>

Тетяна Дмитрівна Перепелюк,
кандидат психологічних наук,
perepeluk17@gmail.com
доцент кафедри психології,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини,
м. Умань, Україна

Наталія Миколаївна Терзі,
магістрантка,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини,
м. Умань, Україна

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ЧИННИК САМОСВІДОМОСТІ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ У ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Актуальність налагодження толерантних міжособистісних взаємин, необхідність формування у кожної молодої людини культури толерантних взаємовідносин сприятиме адекватному формуванню персональної самосвідомості як результату цілеспрямованої життєтворчості.

Виховна робота у закладах вищої освіти для молоді є додатковим резервом особистісного самотворення: вони мають оволодіти навиками професійної взаємодії із суб'єктами виробничого процесу, із членами соціуму загалом на основі послідовної і глибоко усвідомленої толерантності. Це означає, що підготовка кваліфікованого фахівця передбачає оволодіння ним не тільки певним обсягом теоретичних знань, практичними вміннями та навичками, а й виховання професійно значущих особистісних якостей, що дають змогу успішно адаптуватися у майбутній діяльності, набувати соціальної та особистісної зрілості, здатності до взаємодії, співпраці, на основі усвідомлення міжособистісних взаємин.

Ключові слова: самосвідомість, толерантність, тренінг, юнацький вік, взаєморозуміння, сумління, соціалізація, полікультурне суспільство.

Tetyana Perpeljuk
Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor, Department of Psychology,
perepeluk17@gmail.com
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.,
Uman, Ukraine

Natalya Terzi
master student,
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University,
Uman, Ukraine

TOLERANCE AS A FACTOR OF SELF-DEFINITION OF MODERN YOUTH IN POLITICAL SOCIETY

The urgency of establishing tolerant interpersonal relationships, the need for the formation of a culture of tolerant relationships among each young person will contribute to the formation of personal consciousness as a result of purposeful life-creation.

Educational work in institutions of higher education for youth is an additional reserve of personal self-education: they must master the skills of professional interaction with the subjects of the production process, with members of

society in general, on the basis of consistent and deeply conscious tolerance. This means that the training of a qualified specialist involves mastering them not only with a certain amount of theoretical knowledge, practical skills and skills, but also the training of professionally meaningful personal qualities that enable you to successfully adapt in future activities, gain social and personal maturity, ability to interact, collaborate, on the basis of awareness of interpersonal relationships.

Key words: *self-awareness, tolerance, training, youth age, mutual understanding, conscience, socialization, multicultural society.*

Вступ. Сьогодні, коли людина стикається з різними переконаннями, способами життя та проявами поведінки, віруваннями, толерантність як ніколи повинна відігравати важливу роль. Це той чинник, що допомагає знаходити компроміси, приходити до порозуміння, створювати «симбіоз» культур, узгоджувати внутрішній світ.

Відбувається становлення України як самостійної держави, інтенсивно розвиваються міжнародні та міжособистісні зв'язки. З огляду на це – визначальною стає для нашого суспільства проблема усвідомлення, зокрема, вміння спілкуватися як на офіційному, діловому, так і на побутовому рівнях, керуватися провідними принципами людських взаємин – гуманізму, толерантних міжособистісних відносин. Аналізуючи поняття «самосвідомість», ми виявили, що існує більше десятка її визначень і як явище особистісне воно надзвичайно багатогранне. Актуальність налагодження толерантних міжособистісних взаємин, необхідність формування у кожній молодій людині культури толерантних взаємовідносин сприятиме адекватному формуванню персональної самосвідомості як результату цілеспрямованої життєтворчості.

Виховна робота у закладах вищої освіти для молоді є додатковим резервом особистісного самотворення: вони мають оволодіти навиками професійної взаємодії із суб'єктами виробничого процесу, із членами соціуму загалом на основі послідовної і глибоко усвідомленої толерантності. Це означає, що підготовка кваліфікованого фахівця

передбачає оволодіння ним не тільки певним обсягом теоретичних знань, практичними вміннями та навичками, а й виховання професійно значущих особистісних якостей, що дають змогу успішно адаптуватися у майбутній діяльності, набувати соціальної та особистісної зрілості, здатності до взаємодії, співпраці, на основі усвідомлення міжособистісних взаємин. Встановлено, що юнацький вік є найбільш сенситивним періодом для розвитку моральної сфери особистості, виховання толерантності, доброти, людяності. Це період найбільш активного розвитку моральних почуттів, становлення й стабілізації характеру і, що особливо важливо, оволодіння повним комплексом соціальних ролей дорослої людини: громадянських, професійно-трудова тощо. Перетворення мотивації усієї системи ціннісних орієнтацій молодих людей, з одного боку, та інтенсивне формування спеціальних умінь і навичок у зв'язку із професіоналізацією, з другого, виділяють цей вік як центральний період становлення характеру та інтелекту. Новоутворення, характерні для цього періоду, є підґрунтям для формування гуманістичних переконань, виховання в молоді толерантності, культури міжособистісних взаємин.

Мета та завдання. Наше дослідження було присвячене виявленню можливих засобів, що сприятимуть формуванню толерантності та сумління у молоді, як чиннику самосвідомості у сучасному полікультурному суспільстві. Варто зазначити, що дуже популярним видом навчальної та виховної діяльності є тренінги. На наш погляд, тренінгові

технології значно розширюють коло можливостей психолога у профілактики та корекції негативних проявів поведінки та розвитку особистості. Тренінгові заняття допомагають учасникам набути необхідні їм уміння й навички та закріпити їх на практиці.

Зазначимо, що в науковій літературі є свідчення про позитивні результати, коли лекції з проблеми ВІЛ/СНІДу та наркоманії повністю було замінено на профілактичні тренінги, що дало змогу активізувати самосвідомість учнів у прийнятті здорового способу життя та залучити їх до громадської роботи у цих напрямках.

Відтак, ми вирішили більш докладніше дослідити можливе застосування тренінгу як засобу формування толерантності, емпатії, позитивного спілкування й взаємин у полікультурному молодіжному середовищі.

Мета дослідження полягає у визначенні особливостей впливу соціально-психологічного тренінгу на конструктивне ставлення щодо проявів нестандартної та незалежної оцінки особистості в полікультурному суспільстві.

Методологічну та теоретичну основу дослідження склали загальнопсихологічні положення про сутність свідомості та розвиток особистості в процесі діяльності (К.О.Абульханова-Славська, Л.І.Анциферова, Г.С.Костюк, О.М.Леонт'єв, С.Д.Максименко, Л.Е.Орбан-Лембрик, С.Л.Рубінштейн, Т.М.Титаренко). Загально теоретичні та методологічні дослідження самосвідомості в контексті проблеми розвитку особистості (Б.Г.Анан'єв, Л.І.Божович, Л.С.Виготський, О.О.Бодальов, С.Л.Рубінштейн, В.В.Столін, П.Р.Чамата, І.І.Чеснокова). Методологічні принципи організації психотренінгових форм роботи (Н.Клюєва, Г.Марасанов, Л.Петровська,

К.Рудестам, М.Свистун, К.Фопель, Т.Яценко).

Толерантність як складне інтегративне утворення науковці розглядають у загальній стратегії розвитку особистості (О. Асмолов, І. Бех, С. Бондирева, О. Клепцова, Д. Колесов], М. Липман, В. Маралов, К. Роджерс, В. Сітаров, Г. Солдатова, Л. Шайгерова). Орієнтири морального виховання молоді у цьому напрямку запропонували класики педагогічної думки (Я. Коменський, Я. Корчак, А. Макаренко, М. Монтессорі, В. Сухомлинський, К. Ушинський, С. Френе, Р. Штайнер). Проблеми виховання молоді на основі принципів толерантної поведінки є предметом вивчення О. Батуриної, Т. Білоус, Я. Довгополової, І. Жданової, О. Зарівної, П. Комогорова, О. Хижняк та ін. Про те, що до даної проблеми інтерес значно підвищився свідчать результати досліджень захищених в Україні лише за останнє десятиліття кандидатських дисертацій: загальнонаукові й медичні особливості толерантності висвітлені С. Варгатим, А. Гусевим; суспільно-політичні аспекти формування толерантності вивчали І. Кушніренко, В. Логвинчук, О. Тарасішина; педагогічний контекст феномену толерантності розглянуто у дисертаціях Л. Бернадської, О. Волошиної, Е. Койкової, які вивчали специфіку виховання цієї якості в учнів різного віку. Підходи до формування толерантності в молодих людей, студентів різних спеціальностей в нових соціокультурних умовах відображені у дисертаціях Т. Білоус, О. Гриви, О. Зарівної, Ю. Годорцевої.

На важливості комунікативної толерантності для педагогів наголошують у своїх дисертаціях М. Андреев, А. Скок. Однак, попри досить широкий спектр досліджених аспектів, доводиться констатувати, що проблему виховання толерантності не можна вважати достатньо вивченою та

розробленою як у теоретичній, так і практичній площинах.

Результати теоретичного дослідження. Аналіз літератури дозволив зробити висновок, що у системі гуманітарного знання сформувалися різні підходи до трактування цього поняття. Зокрема, О. Асмолов звертає увагу на його еволюційно біологічний, політичний, етичний, психологічний, педагогічний аспекти (Асмолов, 1984). Розробка концепції толерантності на еволюційно біологічному рівні базується на уявленні про «норму реакції», граничний діапазон варіантів реагування (Брема, 1999). В етичному плані концепція толерантності впливає з основних положень гуманістичної психології. Якщо різноманітність звичаїв, традицій, народів, людей, вважають цінністю культури, то толерантність – норма цивілізованого компромісу між їхніми конкуруючими представниками. Р. Валітова вважає, що це «це засіб відмови від відштовхування чи неприйняття когось» (Валітова, 1996). Соціологи вважають толерантність феноменом, який безпосередньо пов'язаний з методологічними засадами теорії соціальної дії (Біленький, 2006). А. Логінов розглядає толерантність крізь призму ідеології і вважає її формою співіснування її різновидів (Логінов, 2001). Д. Зінов'єв, який говорить про «соціокультурну толерантність» як про моральну якість особистості (Зінов'єв, 1998). Толерантність, на думку А. Боргового, належить до числа тих концептів-регулятивів, що визначають норми поведінки в суспільстві, і асоціюється насамперед з поняттями «гідність», «приватність», «пунктуальність» (Борговий, 2007). С. Кривцова доповнює, що люди домовляються про правила взаємного існування: «зверху», через колективний договір, і «зсередини», через особистісне усвідомлення і прийняття (Кривцова, 2004). Принцип толерантності,

сформульований Р. Дарендорфом, передбачає чітке усвідомлення інтересів, як своїх, так і опонента, розуміння необхідності обов'язкового їх узгодження, вироблення і реалізації процедур досягнення згоди і примирення (Дарендорфом, 1994). Н. Асташова вважає толерантність психосоціальною характеристикою особистості, що передбачає «шанобливе ставлення до думки іншої людини, лояльність в оцінці її вчинків, готовність до розуміння та співробітництва у розв'язанні проблем міжособистісної, групової та міжнаціональної взаємодії» (Асташова, 2002).

Результати теоретичного дослідження. Розробляючи функціональну модель процесу виховання толерантності у молоді, яка повною мірою розкриває всі його етапи й структурні компоненти, ми виходили із позиції, що формування міжособистісної толерантності відбувається в процесі послідовної зміни змістового, процесуального та результативного блоків: актуалізація засвоєння знань, розуміння сутності феномену толерантності, формування в них толерантних почуттів та набуття необхідних умінь і навичок толерантної міжособистісної взаємодії. Змістовий блок виховання толерантності передбачає реалізацію трьох кроків: формування моральної свідомості за когнітивним критерієм, що конкретизується у виявленні обізнаності з поняттям толерантності, толерантної міжособистісної взаємодії, усвідомлення її сутності та важливого значення, переконання в тому, що якість виступає не лише загальнолюдською цінністю, а й невід'ємним атрибутом майбутньої професійної діяльності; установлення належного рівня рефлексивності (інтраперсональності) та соціальної перцепції (інтерперсональності). Другий крок спрямований на формування толерантних почуттів за емоційно –

вольовим критерієм, зміст якого полягає у формуванні здатності молоді керувати своїм емоційним станом, стримувати імпульсивність, роздратування чи агресію, проявляти емоційну чуйність (емпатію) стосовно іншої людини. Зміст третього кроку полягає у формуванні належного рівня толерантної поведінки за практичним критерієм, що конкретизується в таких завданнях, як виявлення в них здатності до конструктивної комунікації, співпраці (кооперування) та злагодженості в спілкуванні на основі техніки толерантної суб'єкт-суб'єктної взаємодії; прояви толерантної поведінки в конкретній діяльності й практиці організації взаємин з соціумом. У процесі експериментальної роботи ми орієнтували студентів на розуміння толерантності як загальнолюдської гуманістичної цінності, усвідомлення її як атрибута майбутньої професійної діяльності та формування в них відповідної активної моральної позиції. Моральні цінності ми асоціювали з тими реальностями і вчинками, що не просто схвалюються, а оцінюються як позитивні й бажані і до складу яких відносять гуманістичні якості, що визначають позицію особистості. Остання вказує на різні аспекти структурної організації людини як єдиного цілого, а психологічну її основу визначають ідеї гуманістичної психології. Розвиток особистості обумовлений характером зв'язків і взаємин, які визначають моральні вчинки (Столін, 1983). Для виховання толерантності в студентів важливо враховувати, що «особистість виступає об'єктом соціальних відносин...і формується в процесі спільної діяльності та спілкування». Адже успішний розвиток суспільства можливий лише за умови взаєморозуміння, розвитку толерантних відносин (Кон, 1979). У громадянина як члена суспільства толерантність зумовлюється прагненням відповідати

його нормам прихильного ставлення до людей. Формування такої позиції можливе лише завдяки створенню відповідних зовнішніх умов, наприклад, спеціально організованого виховання. На рівні особистості позиція толерантності, набуваючи морального змісту, переростає в стійке прихильне ставлення до інших, що характеризується взаємодією з людьми, природою, зовнішнім світом на засадах миролюбності і досягається за допомогою вільного й відповідального вибору, відмовою від відкритих або прихованих форм примусу, розвитком здатності до ненасильницьких дій і ненасильницького опору» (Клепцова, 2004). Організаційними формами було обрано ті, які активізують формування толерантної свідомості, толерантних почуттів, толерантної поведінки вихованців. Вітчизняна наукова школа відносить до активних методів виховної роботи заняття з навчально-тренувальною групою (Ємельянов, 1985), активне соціальне навчання (Ковальов, 1970), активне соціально-психологічне навчання (Яценко, 2006), соціально психологічний тренінг (Петровська, 1989), тренінг-семінар (Мітіна, 1998). До цієї категорії методів також належать соціально психологічні, психокорекційні, психотерапевтичні тренінги; ділові ігри, герменевтичні та дискусійні методи групового прийняття рішень, індивідуального консультування. За кордоном з цією метою використовують дидактично-досвідний підхід (Р. Кархуфф); міжособистісну живу лабораторію (Дж. Іген); тренінг психологічних умінь, включаючи зміцнення стосунків (В. Герні); мікротренінг (Е. Іві, Дж. Осіер); програмоване самонавчання (К. Булмер).

Визначаючи толерантність як інтегральну характеристику особистості, Г.У. Солдатова і її колеги виділяють в якості компонентів толерантності психологічну стійкість, систему

позитивних установок, комплекс індивідуальних якостей (емпатія, альтруїзм, миролюбність, віротерпимість, кооперація, співробітництво, прагнення до діалогу), систему особистісних і групових цінностей (Солдатова, 2003).

Обговорення. Аналіз наявних поглядів на визначення розуміння та сформованості толерантності, дозволяє відмітити, що серед вітчизняних авторів, немає єдиної думки з питання про основні її складові. Ми пропонуємо розглядати толерантність студентів, як складне явище, яке має суспільну цінність та значимість і представляє собою сукупність компонентів:

1. Когнітивний – знання закономірностей міжособистісної взаємодії; здатність орієнтуватися в різних ситуаціях спілкування; перцептивні здібності; знання про права і свободи людини; знання про взаємодію з іншими людьми; знання культури відповідальності та іншої культури морально-етичних норм традицій, іншої культури, повнота та міцність знань, які необхідні для здійснення толерантного ставлення.

2. Емоційно-оціночний – багатство емоційної сфери, здатність до емпатія, самооцінка, емоційне сприйняття представника іншої культури лише позитивним чином.

3. Комунікативно – діяльнісний – різноманіття вмінь і навичок спілкування; мовленнєві здібності; арсенал способів поведінки в міжособистісному спілкуванні; вміння виступати в ролі посередника між представниками своєї і іншої культури, встановлювати і підтримувати діалог, співвідносити свою культуру з іншою, орієнтуватися в феноменах іншого способу життя; орієнтуватися на пошук декількох варіантів вирішення; мобільність; вміння спілкуватися толерантно та вирішувати конфліктні ситуації схожим чином; вміння слухати

та висловлювати свою думку та в деяких ситуаціях вміння стримувати себе.

4. Особистісно-рефлексивний – спрямованість особистості; система установок в сфері міжособистісного спілкування; моральні цінності; діалогічність; потреба в спілкуванні; толерантність; відповідальність; прагнення стати людиною культури; стійкість; доброзичливість; гуманізм; розуміння того, що ти сам є носієм культурних цінностей та саме тобі притаманні риси толерантної особистості.

5. Мотиваційно-стимулюючий – усвідомлення такої потреба, як активність; бажання розширити свій кругозір та відзначити себе як культурна толерантна особистість.

Образ толерантного студента поєднує найважливіші характеристики: гуманність, рефлексивність, відповідальність, свобода, захищеність, гнучкість, впевненість в собі, самовладання, варіативність, перцепція, емпатія, почуття гумору тощо.

Студентський вік – сензитивний період формування толерантності. Саме в цьому віці закладаються основи подальшої соціальної поведінки особистості. Сучасні молоді люди повинні розуміти, що саме їм жити у новому взаємозалежному світі, будувати взаємини з представниками інших націй і конфесій, саме такі відносини – основа процвітання не лише нашого суспільства, а й світової спільноти. Одним із відповідальних соціальних інститутів, які сприяють формуванню толерантної особистості в сучасному суспільстві, є заклади вищої освіти. Майбутній фахівець має формувати й поширювати загальну систему цінностей та установок у будь-якій суспільній сфері, що забезпечує єдність усіх членів суспільства і сприяє взаємному пристосуванню людей один до одного для побудови громадянського суспільства. В свідомості сучасного

студентства почали окультурюватися зовсім не ті моральні цінності. Молодь, а особливо студенти, опинилися під жорстоким впливом антисоціальних проявів (націоналізму, насильства, наркотиків, криміналу, проституції і т.д.). Причинами такої ситуації може бути низка проблем, до яких входять і такі, як погана пропаганда ЗМІ, низький рівень виховання у сім'ях та навчальних закладах. Звичайно, кожному із представників сьогодишньої молоді потрібно працювати над своєю толерантністю, бо це формує будь-які відносини, в тому числі, міжнаціональні.

Тому, дуже важливо збагачувати свідомість молодих людей розумінням сутності толерантності. Доречно проводити тематичні заходи, що допомагають на прикладі показувати толерантність, як таку. Все сказане дозволяє припускати, що студентський вік є найбільш сприятливим для вирішення актуальної для суспільства проблеми – формування толерантної особистості, яка живе в багатонаціональній державі. З однієї точки зору, толерантність пояснюється як людська чеснота, яка перешкоджає проникненню зла, агресивності та насильства в світ людських відносин. Людина будує своє життя на основі значущих для себе життєвих сенсів і цінностей. Найбільш типові життєві смисли і цінності визначаються приналежністю людини до певної культури. Психологічний тренінг — один з найефективніших методів засвоєння інформації в групі, на тренінгу учасники в практичних ситуаціях формують свою думку та відпрацьовують навички. В основі тренінгу толерантності – інтенсивне безпосереднє емоційне спілкування людей один з одним. Головним принципом організації зазначеного тренінгу є принцип діалогізації взаємодії, тобто повноцінного міжособистісного спілкування. Воно базується на повазі до

чужої думки, довірі, позбавленні учасників від взаємних підозр, нещирості, страху.

Участь у подібному тренінгу допомагає:

- виглядати впевнено та привабливо;
- яскраво презентувати кого і що завгодно (себе, інших, товар);
- виступати, вести обговорення, переконувати;
- слухати і відчувати партнера;
- знати свої цілі і організувати себе на їх досягнення;
- бути лідером і організатором, впливовою людиною;
- вміти співпрацювати з людьми і бути членом команди;
- керувати своїми емоціями, впливати на емоції партнера;
- грамотно критикувати та сприймати критику.

Отже, тренінгові методи викарбовуються з методологічних підвалин психотерапії, навчання та психокорекції. В результаті цього цілі тренінгової роботи можуть бути досить різноманітними, такими, що відображають багатогранність процесів, що відбуваються. Різноманітність цілей, окрім того, пов'язана з великою кількістю абсолютно різних підходів до розуміння тренінгу. Разом з тим, спираючись на думку відомих спеціалістів (Александров, 1997; Рудестам, 1993 та інші), виділимо загальні цілі, які об'єднують різні тренінгові групи й вирізняються саме у тренінгу толерантності:

- дослідження психологічних проблем учасників групи і надання допомоги у їх вирішенні;
- покращення суб'єктивного самопочуття та укріплення психічного здоров'я;
- вивчення психологічних закономірностей, механізмів та ефективних способів міжособистісної взаємодії для створення основи більш

ефективного і гармонійного спілкування з людьми;

- розвиток самосвідомості і самодослідження учасників для корекції чи попередження емоційних порушень на основі внутрішніх і поведінкових змін;

- сприяння процесу особистісного розвитку, реалізації творчого потенціалу, досягнення оптимального рівня життєдіяльності і відчуття щастя та успіху.

На нашу думку, тренінг толерантності є різновидом соціально-психологічного тренінгу. Справа в тому, що для покращення, формування ефективної взаємодії, толерантного ставлення до інших є навчання вербальній та невербальній комунікації, таким важливим елементам спілкування, як активне слухання, зворотній зв'язок; для ефективного спілкування потрібне і розуміння почуттів та емоцій (як власних, так і інших людей), і вміння вирішувати конфлікти та знаходити компроміси тощо. Втім аспекти ефективної комунікації, є метою саме соціально-психологічного тренінгу.

До групи потрапило 19 студентів-психологів, що були попередньо дослідженні. За результатами діагностики, більша частина з них немає відхилень у спілкуванні та відносинах з оточуючими. Причиною того, що саме вони потрапили до групи є низька активність студентів у поза університетських заходах. Ближче до 7 заняття учасники вже могли розповісти про минулі проблеми та переживання, що заважають їм позитивно сприймати себе і людей та довіряти їм. Цікавим є той факт, що група часто сприймала проблеми учасника як свої власні, що дозволило швидко і ефективно вирішувати їх.

Висновки. Після завершення серії тренінгових занять нами була проведена повторна діагностика (зокрема методика В. Мільмана), результати якої засвідчили

суттєві позитивні зміни в оціненні себе та загальному світосприйнятті, зокрема, рангові місця ціннісних орієнтацій вказало на підвищення значущості термінальних цінностей (повноцінна любов, щастя, внутрішня гармонія, мудрість, натхнення, творчість тощо), тобто бажання збереження власної індивідуальності (+20%). Показники шкали «саморозвитку» збільшилися в межах до 15%, що є свідченням підвищення прагнення до розуміння себе через самовдосконалення. Шкала «креативність» мала незначні зміни у зв'язку з усвідомленням власної прагматичності (+2.5%). Позитивні зміни спостерігаються і у «соціальному статусі» (+3.8%) та «емпатії» (+7.5%), «психологічної спрямованості» (+35%) це означає, що проведені нами заходи за допомогою СПТ сприяли підвищенню рівня самосвідомості та самореалізації учасників процесу. Отже, проведення СПТ забезпечило формування внутрішньої цілісності особистості. Отримані дані за методикою «Визначення індивідуальної міри вияву рефлексивності» А.Карпова – В. Пономарьової є свідченням позитивних змін у формуванні толерантності на основі рефлексії, зокрема, рівень ретроспективної рефлексії зріс на 6,7%; ситуативна рефлексія зросла на 26,6%; проспективна рефлексія – на 9,4%, що вказує на підвищення інтересу студентів до планування майбутніх цілей, орієнтацію на успішне особисте та професійне майбутнє. Отже, зростання показників рефлексії є свідченням розширення параметрів самосвідомості та налаштування на прояв толерантності у самоорганізації та міжособистісній взаємодії.

Перспективами подальшого розвитку є встановлення гендерних особливостей толерантної поведінки у різновікових групах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Асмолов А.Г. Личность как предмет психологического исследования. М.: Издательство МГУ, 1984. 105 с.
2. Биология: справочник школьника и студента [под ред. З. Брема, И. Майне]. М.: Дрофа, 1999. 400 с.
3. Валитова Р.Р. Толерантность : порок или добродетеля. *Вестник Московского университета. Сер. 7. Философия*, 1996. № 1. С. 33–37.
4. Кон И.С. Психология юношеского возраста: учебное пособие для студентов пед. ин-тов. М.: Просвещение, 1979. 175 с.
5. Логинов А.В. Толерантность: от понятия к проблеме. *Толерантность:*

Вестник уральского межрегионального института общественных отношений. Екатеринбург: УРГУ, 2001. 120 с.

6. Солдатова Г.У. Практическая психология толерантности, или как сделать так, чтобы зазвучали лучшие струны человеческой души? *Век толерантности: Науч.-публ. вестник*. Вып. 6. М.: Изд-во МГУ; Науч.-практ. центр психол. помощи «Гратис», 2003. № 6. 69 с.
7. Яценко Т.С. Основы глибинної психокорекції: феноменологія, теорія і практика: [навч. посіб.]. К.: Вища шк., 2006. 382 с.

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

1. Асмолов, А.Г. (1984). *Личность как предмет психологического исследования*. М.: Издательство МГУ.
2. Брема, З. & Майне, И. (ред.) (1999). *Биология: справочник школьника и студента*. М.: Дрофа.
3. Валитова, Р.Р. (1996). Толерантность: порок или добродетеля. *Вестник Московского университета. Сер. 7. Философия*, 1, 33–37.
4. Кон, И.С. (1979). *Психология юношеского возраста: учебное пособие для студентов пед. ин-тов*. М.: Просвещение.

5. Логинов, А.В. (2001). Толерантность: от понятия к проблеме. *Толерантность: Вестник уральского межрегионального института общественных отношений*. Екатеринбург: УРГУ.

6. Солдатова, Г.У. (2003). Практическая психология толерантности, или как сделать так, чтобы зазвучали лучшие струны человеческой души? *Век толерантности: Науч.-публ. вестник*, 6. 69.

7. Яценко, Т.С. (2006). *Основы глибинної психокорекції: феноменологія, теорія і практика: [навч. посіб.]*. К.: Вища шк.